

Görömbei András

Irodalom és a nemzeti önismeret

I.

A kulturális embertan tudósai szerint az ember természettől fogva kultúrlény. Csupán biológiai lényként életképtelen volna, életképesse az teszi, hogy önmaga és a természet közé iktatja a kultúrát. A kultúra az ember fizikai létezésének is feltétele.¹ Ahhoz, hogy élni tudjon “a kultúra szimbolikus értelemvilágához kell idomulnia, amely szimbolikus közvetíti és így lakhatóvá teszi számára a világot. Az embernek nincs más választása.”²

A kultúra viszont nem képzelhető el közösség nélkül. Az egyén létének előfeltételeit a közösség biztosítja, “minden ember egy olyan kulturális közösségtől kapja tudása előzetes struktúráját, amelybe beleszületik, pontosabban, amelyben tudata kialakul”.³

A személyiség közösségi megelőzöttsége magyarázza meg az anyanyelv rendkívüli szerepét is az egyén életében. “Csak anyanyelvemen lehetek igazán én” - vallotta Kosztolányi.⁴ Megállapításával egybevág a mai agykutató véleménye, mely szerint az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának döntő szerepe az ember minden szellemi tevékenységében érvényre jut.⁵

Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között különlegesen mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is. “Nyelvünk szerkezete nem eszköze, hanem formálója gondolatainknak.”⁶ Az anyanyelv “az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója”.⁷ Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát és hagyományközösségét.

A személyiségnek léte épsége érdekében szüksége van egy bensőséges otthonvilágra, folytonosságra és biztonságra. Ez éppígy érvényes a közösségre is. Közös otthonosság-érzés nélkül nincs közösség. Az egyénnek és a közösségnek egyaránt létfeltétele az, hogy azonos lehessen önmagával, hogy legyen azonosságtudata.

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.⁸

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel. Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége

¹. Arnold Gehlen: *Az ember természete és helye a világban.* Ford.: Kis János. Bp. 1976. 112., 50.

². Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában.* Ford.: Hidas Zoltán. Bp. 1999., 135.

³. S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág.* kézirat 2.

⁴. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről.* In K. D.: *Nyelv és lélek.* 1990. 75.

⁵. Hámori József: *Az emberi agy aszimmetriái.* Dialog Campus, 1999. Idézi Szabó István Mihály: *A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón.* Magyar Tudomány, 2001/6. 741-742.

⁶. Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték.* Új Forrás, 1980. 4. 40-41.

⁷. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van.* In G. E.: *A sajátosság méltósága.* 1983. 94.

⁸. Keresztury Dezső: *A magyar önismeret útja.* In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Magyar zemle Társaság. Bp. 1939. 139.

éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata. Nemzeti önazonosságunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye.

Ebben a folytonos változásban a mindenkor alapvetően fontos kultúrák közötti párbeszéddel legalábbis egyenlő értéket kell tulajdonítanunk a belső azonosságnak és különbözőségnek. Egy adott helyzetben a belső, háttérbe szorított hagyomány felelevenítése, meghaladása, szembesítése a jelennel legalább akkora identitásképző erő lehet, mint a kultúrák közötti párbeszéd. Kultúránk legnagyobb alkotói ezért mindenkor a magyarság és európaiság értékeinek a szintézisére törekedtek.

A nemzeti tudat és önismeret a nemzeti kultúra egészében nyilatkozik meg a maga teljességében. De van az alkotóknak egy csoportja, amelyekben különleges közösségi felelősség él. Ezek az alkotók személyes gondjukként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért különleges szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Műveikben másokénál közvetlenebbül jelennek meg a nemzeti kérdések és sajátosságok.

Természetesen alapvető részei a nemzeti önismeretnek azok a remekművek is, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak a nemzet kérdéseire. Az anyanyelv és a hagyományközösség nemzeti jellegűvé avatja ezeket az alkotásokat is. Az egyén által megélt egzisztenciális kérdések a közösség számára is tanulsággal szolgálnak. Az egyén kérdéseit pedig sokszor közösségének tapasztalatai motiválják.

A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával. Sőt, egyenesen abból következik. A művészet előtt ugyanis az életnek nincs tiltott része. "A világ, az emberi élet nem parcellázható fel irodalmon belüli és kívüli területekre."⁹ Hosszabban idézem ezzel kapcsolatban Illyés Gyula hangsúlyos helyen, *Hajszálgyökerek* című kötetének bevezetőjében írt sorait: "Alig van a szellemi életnek fölöslegesebben feltett kérdése ennél: szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli föladata legyen? Világos, hogy igen. Világos, hogy nem. Műve válogatja; idő és hely szerint. Műve és embere. Függetlenül szinte egymástól. (...) Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényeik alapján. De ezeket az így egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek "irodalmon kívüli" területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben."¹⁰

A költészet funkcióit vizsgáló Tamás Attila is azt az összegző megállapítást teszi, hogy "a társadalmi, természeti-tárgyi és tudati valóság megismerése éppúgy e funkciók közé tartozik, mint az erkölcsi nevelés, a politikai aktivizálás, az önkifejezés, a kommunikáció vagy akár a gyógyítás is".¹¹

A magyar és a világirodalom legnagyobb alkotásai közül számtalan példát idézett már az irodalomtörténet annak bizonyítékaként, hogy esztétikai érték és közösségi felelősség, közösségi gond, közösségi tudatformálás nem ütköznek egymással. József Attila nagy közéleti-gondolati versei esztétikai értékük tekintetében is a költő művészetének felső szintjén vannak.¹² Illyés remekműve, a *Puszták népe* eredetileg publicisztikai beszámolóként készült. Előbb mint híradás váltott ki óriási visszhangot. Tényszerű hitelessége egyáltalán nem

⁹. Sütő András: *A lehetetlen ostroma*. In: S. A. : *Erdélyi változatlanóságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2001. 420.

¹⁰. Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1971. 6-7.

¹¹. Tamás Attila: *A költői műalkotás fő sajátosságai*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. 19.

¹². Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó. 208.

ellentétes az esztétikai megalkotottság, a művészi autonómia követelményével, annak is "klasszikus szinten tesz eleget".¹³ Dantétól Zrínyiig, Dosztojevszkijtől Petőfiig sorolhatók az alkotók, akik "nemzetileg, politikailag, társadalmilag, erkölcsileg, vallásilag "elkötelezett" művekkel jutottak az esztétikai tökéletesség csúcsaira".¹⁴

II.

A nemzeti önismeret irodalom által való alakítását magának az irodalomnak a létmódja is lehetővé teszi. "Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékát."¹⁵ Az irodalmi műben mindig együtt vannak a nem fiktív és a fiktív beszéd elemei. A leginkább elvont szöveg is mindig tartalmaz valamit a külső valóságból, s a leginkább életdokumentumnak látszó szöveg is mindig alakított szöveg, melynek belső szervezettsége van. Minden irodalmi szöveg "társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívül, vonatkoztatási mezőként léteznek". Az irodalmi mű a kiválasztás aktusa révén átalakítja eredeti rendjüket, ezáltal változtatja azokat "az észlelés tárgyaivá".¹⁶ Az irodalom tehát azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.¹⁷

Roman Ingarden világította meg az irodalomnak azt a sajátosságát, hogy "az irodalmi műben ábrázolt tárgyak származékos, tisztán intencionális tárgyiasságok, melyeknek lényegük szerint léheteronóm jellegük van, bár tartalmuk szerint általában a reális tárgyiasságok típusához tartoznak."¹⁸ Az irodalmi műnek ez a külső tárgyas struktúrája teszi lehetővé azt, hogy a művet pragmatikusan is értelmezzük, közvetlen életvontkozásai felől is megközelíthessük. Ez "a pragmatikusan is értelmezhető, tárgyas struktúra ugyanakkor magasabb szerveződésű formákba is beilleszkedik".¹⁹ A tárgyas struktúra is az esztétikai megalkotottság révén nyeri el igazi értelmét. A művészi alkotásban az informatív tárgyiasságok egy bonyolult jelentésstruktúra elemeiként jelennek meg. Ez teszi lehetővé azt, hogy a művészileg értékes művel az olvasók időről időre dialógusba léphessenek.

A művészi érték olyan elemek sokaságából képződik az alkotó teremtő munkája révén, amely elemek önmagukban nem esztétikaiak, de a műalkotásban az esztétikai érték alkotóelemeivé válnak. Ezek között az értékelemek között fontos hely illeti meg a megismerő és az eszmét sugáró értékelemeket, a Markiewicz által referenciálisnak illetve posztulatívnek nevezett tényezőket.²⁰

Az esztétikai érték összetettsége biztosítja azt, hogy csak a remekművek válhatnak tartósan a önismeret formálóivá. Időlegesen egy-egy nem teljes esztétikai értékű mű is lehet

¹³. Németh G. Béla: *Erkölcsei autonómia - művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. In: N.G.B.: *Századutóról - századelőről*. Magvető. 1985. 405.

¹⁴. Imre László: *Irodalom és küldetés*. In: I. L.: *Irodalom és küldetés*. Miskolc. Felsőmagyarországi Kiadó. 2000. 6.

¹⁵. Wolfgang Iser i.m. 21.

¹⁶. Wolfgang Iser i.m. 25.

¹⁷. V.ö.: Alfred Döblint idézi V. Zmegác: *Die Realität als literarisches Problem*. Klagenfurter Universitätsreden, heft 14. (Idézi KSZE: 238.)

¹⁸. Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Bp. 1977. 242.

¹⁹. Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata. (Illyés Gyula: Puszták népe.)* In: *"Bátrabb igazságokért!"*. Szerk.: Fráter Zoltán. Bp. 1982. 247.

²⁰. V.ö.: Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig. Negatív vázlat egy irodalomelméleti szintézishez*. In: P. Gy.: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek*. Gondolat. Bp. 1983. 39-43.

népszerű valamely értékelem aktuális érdekű eltűlése révén, de az ilyen művek hatása sohasem tartós, sohasem mély.

Az irodalom ismereti-önismereti funkciójának megértését Heidegger művészetfilozófiájának alapgondolata is segíti. Eszerint a műalkotás a maga módján feltárja a létező addig elrejtett létét. "A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe. A művészet az igazság működésbe-lépése."²¹ Az igazság "a létező el-nem-rejtettségét jelenti".²² Irodalmunk egyik fő vonulata ilyen értelemben is a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása.

III.

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nemzet szellemiségét, lelkiségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással. Ez a feszültség telítette nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat. "Ezért van a magyar író és gondolkodó sokkal inkább bezárva népe világába, mint a nyugateurópai."²³ A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvi elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem egy olyan emberi közösségnek, a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelynek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak.²⁴ Ezzel magyarázható az is, hogy irodalmunk történetének korszakai többnyire a nemzet történelmi fordulatainak dátumaihoz is kötődnek.

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadság-küzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*.

Egyik legmélyebb hagyománya irodalmunknak a nemzeti kiszolgáltatottság elleni tiltakozás, az egyéni és a nemzeti szabadság óhajta, az emberi teljesség igénye, a "lefokozott élet" elleni lázadás. Ebben a törekvésében olyan folytonosság van, mely egyént és közösséget az elnyomás és a kényszerűség közepette is tartásra, értékővásra és értékteremtésre ösztönzött, a nemzeti függetlenség idején pedig nemzeti felelősségre int.

Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét "lenni vagy nem lenni" kérdését, mellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbította ezt újra tragikusan időszerűvé. Jórészt eza a közösségi felelősség telítette irodalmunkat morális és szociális érzékenységgel is.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony eszköze. "Az igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek"²⁵- vallotta Babits. "Aki csak a *mester* címre tart igényt, s nem arra, hogy

²¹. Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Fordította Bacsó Béla. Európa Kiadó. Bp. 1988. 65.

²². uo. 81.

²³. Keresztury i.m. 166.

²⁴. V.ö.: Kerecsényi Dezső: *Magyar irodalom*. In: *Mi a magyar?* 312-313.

²⁵. Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. In: B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1978. 232.

egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye"²⁶ - írta az egyébként homo aestheticus Kosztolányi Dezső. "A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak"²⁷ - idézhetjük Németh László véleményét. Márai Sándor szerint sincs "meddő remekmű", az író nem térhet ki korának kérdései elől. A "nevelői szerep" veszélyezteti a művet, viszont az író műve "félelmesen közömbös és meddő marad, ha nem vállalja ezt a szerepet."²⁸

IV.

Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot.

A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a XX. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatásása csak monográfiák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzesszerűen utalok ennek az összekapcsolódásnak néhány modell értékű példájára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a XX. század legelején Ady Endre nyitott teljesen új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. A tartós milléniumi önelégültség idején a nemzet minősége és sorsa fölötti kétségbeesésének adott hangot.

Úgy élte meg a maga magyarságát, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Az emberlét lehetőségeivel szembesítette a magyarság állapotát. Mélyen azonosnak érezte magát a magyarsággal, de éppen egyetemes emberi mértéke miatt magyarságtudata csak feszültségben volt megélhető: azonossága szembenállás is volt, szembenállása azonosság is. A faj, fajta szó Ady szótárában a nemzetfogalomnak a magyarság minden rétegére való kitágítását jelentette. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának a minősége adta a tartalmát:

*Kitárul afelé karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.*

A magyarság közeli szétszórását sem váteszként látta meg, hanem a nemzeti minőség iránti kivételes felelősségével következtetett arra, hogy "elveszünk, mert elvesztettük magunkat".

A hatalmas háborús propaganda ellenére az első pillanattól kezdve elítélte a háborút. Apokaliptikus víziókban jelenítette meg a pusztítást. Kialakította személetének új időperspektíváit, a pusztítással szemben egy emberibb világ reményének a lehetőségét őrizte.

Kivételes erkölcsi emelkedettséget tanúsított a tragédia tetőfokán is.

Művészete eszményi modellje annak a mély patriotizmusnak, amelyik a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja. Senki sem volt európai kortársai között, aki népének olyan fokú új tudatot adott volna, mint Ady Endre.²⁹ "A magyar irodalomnak lehetnek nagyobb alakjai, a magyar önismeretnek aligha van mélyebb forrása nála"³⁰ - írta róla Németh László.

²⁶. Kosztolányi Dezső: *Lenni vagy nem lenni*. In: K. D.: *Látjátok, feleim*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. 20.

²⁷. Németh László: *Új reformkor felé*. In: N. L.: *Sorskérdések*. Magvető-Szépirodalmi. Bp. 1989. 39.

²⁸. Márai Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. In: M. S.: *Ihlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó. é.n. 54-55.

²⁹. Illyés Gyula: *Ady hatása*. In: I. Gy.: *Hajszálgyökerek*. 1971. 329.

³⁰. Németh László: *Ady Endre*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 57.

Ady a nemzeti önismeret felelősségét oly természetesen vonta költészetébe, hogy ezt nemcsak kortársait ösztönözte ezáltal, hanem újabb és újabb nemzedékek számára is példa maradt.

Móricz Zsigmondot is ő ébresztette igazi hivatására. Móricz gyakran Ady-versmotívumokat növesztett elbeszéléssé vagy regénnyé.³¹ Mindig újabb és újabb epikai perspektívákból vizsgálta kritikus szemmel a magyar életet. Népének egész univerzumát műveibe foglalta. Már kortársai is észrevették, hogy egy-egy novellájában szinte testileg is érzékelhető módon benne van minden dimenziójával az egész magyar világ.³²

Babits Mihály művészetében a világháború hozott jelentős szemléleti módosulást. Az etikus személyiség nem térhetett ki korának kihívásai elől. Különleges művészi formái is a háború elleni tiltakozás hangját erősítik. Közvetlen társadalmi vonatkozású verseinek a súlyát az is növeli, hogy ezek belőle szinte kiszakadtak. Indítékuk összetett és mély önelemzés volt, amely azonban mindig a közösség tágabb köreibe ért. A *Jónás könyve* is így lett "a nemzeti öntudat egyik kivételesen fontos értéke."³³

Kosztolányi hatalmas nyelvművelő munkáját is régóta a nemzeti önismeret szolgálataként tartja számon az irodalomtörténet. Magyar anyanyelvét tartotta élete legnagyobb kincsének. Nem véletlen az, hogy nyelvművelő írásai Trianon után szaporodtak meg. "Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el. Tisztítsuk meg a salaktól!"³⁴ írta 1921-ben. Az *Édes Anna* sem csak egzisztenciális regény, hanem nemzeti önismereti mű is - éppen művészi autonómiája révén. *Lenni vagy nem lenni* című esszéjében pedig közvetlenül is megszólalt a nemzeti lét gondját Széchenyi elszántságával vállaló közösségi ember.³⁵ Számadásában fontosnak tartotta, hogy *Életre-halálra* című nagy versében mindazt az élményt és értéket megköszönje, melyet a magyarságtól kapott.

A világháború és Trianon élménye, a szociális részvét vagy az erkölcsi érzékenység az esztéta modernség más ismert alkotóit is arra ösztönözte, hogy műveikben közvetlenül is megszólaljanak a nemzeti közösségnek - vagy annak valamely rétegének - a létkérdései is.

V.

Történelmünk során a magyar irodalom és a magyar nemzeti önismeret legtöbbször együtt újult meg.

A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas-harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy Ady, Móricz és Szabó Dezső eszméit is továbbgondolva kísérletet tegyenek az osztályszempontú nemzetszűkítés felszámolására, hogy az addig a nemzetből kitagadott népréteget a nemzetbe emeljék, s a nemzeti önismeretet reális alapokra helyezték. Ebben a törekvésben a népi irodalomnak elvülhetetlen érdemei vannak, de éppígy József Attilának és Szabó Lőrincnek is.

³¹ V.ö.: Czine Mihály: *Magyar irodalom a huszadik században*. Kortárs Kiadó. 2001. 40.

³² Bálint György: *Barbárok. Móricz Zsigmond novellái*. In: B. Gy.: *A toronyőr visszpillant*. Magvető Kiadó. Bp. 1966. 117-118.

³³ Rába György: *Csönd-herceg és nikkell számovár*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1986. 110.

³⁴ Kosztolányi Dezső: *Csonka magyar nyelv*. In: K. D.: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1990. 40.

³⁵ Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. 511.

Azért bontakozhatott ki alig másfél évtized alatt oly gazdaggá, sokrétűvé a fiatal magyar nemzedék irodalma a két világháború között, mert Ady felelősségtudatával akarta "a magyarság új életre lobbanását", "második reformkorát" - Németh László kifejezései ezek - elősegíteni.

Ehhez a történelmi jelentőségű cselekedethez a magyarság múltjának és jelenkorának a tényeit szinte az idegen szem tárgyilagosságával kívánták számba venni, de a magyarság sorsáért, jövőjéért érzett felelősséggel próbálták a nemzet létének távlatait megteremteni. Magatartásuk nyílt szembenállás volt azzal a világgal, melynek bűnéül rótták föl a nemzet történelmi szétszóródását és igazságtalan szociális struktúráját. A népi írók műveltség, ízlés, származás tekintetében nagyon sokfélék voltak, de összefogta őket a magyarság sorsáért érzett felelősség és aggodalom.³⁶

Új életanyag és új művészi látásmód szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze művészetükben. Az esztéta modernség és az avantgárd nagy hulláma után egyszerűbb formákban hoznak életközeli szemléletet. E törekvés jégében bontakoztatták ki az irodalmi szociográfiát is.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

Németh László egész életművét a nemzet minőségelvű felemelésének, felegyenesedésének szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a példa nemzet ideáját állította szembe. Azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezzük az élet bizodalját, ha olyan minőségű nemzetté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Az eszményi minőség megvalósításának nehézségeivel regények és drámák sorában vetett számot. Kritikai igényű társadalomrajzot társított a lélektani elemzéssel, a magyar élet enciklopédikus gazdagságú rajza fölé egyetemes emberi távlatot és mértéket állított.

Illyés Gyula úgy reagált minden közös fájdalomra, mintha ő volna a felelős, ha az nem múlik el.³⁷ Legjobb műveiben a személyes önkifejezés ezért tudott tökéletes harmóniába lépni a nemzeti önismeret gazdagításával. A *Puszták népe* első fejezetében be is jelenti, hogy olyan néprétegről ír, amelyiket eddig maga sem tekintett a nemzet részének, mert sehogy sem tudta azonosítani azzal a "hősies, harcís, dicsó néppel", amilyenek a pusztai iskolában a magyart tanították.³⁸

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés "korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét".³⁹ A szemléletes tárgyiasság és ironikus tárgyiasság, a vitázó esszévers, a litániázó leltárvers, a kihagyásos vers poétikai mintadarabjaiként is elemezhetjük ezeket a nemzeti sorsot tárgyaló műveket, de a poétikai formák nem választhatók el bennük a nemzeti önismereti értékektől.

A két világháború közötti fiatal nemzedék minden alkotója egy-egy új területet fedezett fel vagy láttatott új színben, s tette azt a művek egyéni látásmódja, esztétikai

³⁶. V.ö.: Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. I. 122.

³⁷. Illyés Gyula: *Nemzedékek az irodalomban*. In: *Hajszálgökök* 551.

³⁸. Illyés Gyula: *Puszták népe*. In: I. Gy.: *Puszták népe - Ebéd a kastélyban*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1970. 11.

³⁹. Csoóri Sándor: *Illyés Gyula köszöntése*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. 1994. I. 395.

megalkotottsága, esztétikai értéke révén a magyar nemzeti önismeret részévé. Kinek-kinek személyes belső igénye volt, hogy a maga világát beillesse a nemzeti irodalom színekébe.

József Attila bartóki kompozícióiban "az ucca és a föld" fainak tapasztalatát emelte létfilozófiai távlatokba. Szabó Lőrinc "individuális személytelensége" az értelmiségi proletár világát is bemutatva olvasztotta szétválaszthatatlanul egybe "az alanyi és a személytelen" beszéd-távlat lehetőségeit.⁴⁰ Déry Tibor az osztályából kilépő polgár új tájékozódásának nehézségeivel nézett szembe a prousti időélményt is kamatoztató szintetikus karakterű regényében. Márai Sándor művészetében a magyarság, kereszténység, polgárság és európaiság egymással szétválaszthatatlanul összekapcsolódó világa nyert az értékválsággal szembesülve nosztalgikus atmoszférájú értékóvó bemutatást. Radnóti idillt és tragikumot ütköztető utolsó verseiben a védtelen humánus perli vissza elrabolt létlehetőségét. Sinka István dalaiban és balladáiban az évszázadokon keresztül a nemzet alatt tartott pásztorvilág az archaikus népi kultúra szürrealisztikus képeiben emel vádat méltatlan sorsa ellen. Tamási Áron a Trianon utáni székeltség otthonkeresésének kálváriáit mutatta meg a kedély és tragikum színeiben - megteremtve a feleselő párbeszédre épített novella, a magyar pikareszk regény és a népi játék egyéni műformáját is.

E néhány, futólag említett példa is mutatja, hogy irodalmunk a nemzeti önismeret új tartalmait teremtette meg a két világháború között és a második világháború idején. A művekben megjelenő személyiség és közösség ábrázolásának erkölcsi-szemléleti dimenziói az egész korábbi nemzettudatot megváltoztatták, kitágították és átrendezték. A művekben gazdag életvonatkozásokkal ábrázolt tárgyiasságok ellentétet képeztek a hivatalos politikai nemzettudat értékszerkezetével.⁴¹ Az irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

V.

Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben kimunkált szellemi-erkölcsi értékek alapján következett be, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom igényei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgárinak nevezett értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak bélyegezte, s a rosszul értelmezett internacionalizmus jegyében üldözte. Kirekesztette a nemzetismeretből a határon túli magyarság teljes bonyolult kérdéskörét, a kisebbségi magyarságét és a nyugati magyarságét egyaránt.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi-erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott.

Az ötvenes évek elejétől a rendszerváltásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi-erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalta.

⁴⁰. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum Kiadó. 1993. 26-30.

⁴¹. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata ...* 250.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg. De a magyarság túrheterlen lealázása ellen már az ötvenes évek első felében értékes művek tiltakoztak pusztá létükkel és eszmeiségükkel egyaránt.

Az Irodalmi Újság 1956. november 2-i száma egyértelmű dokumentuma annak, hogy az irodalom a magyarság legfontosabb törekvéseinek adott hangot.

A forradalom leverése és megbosszulása után a hatvanas évek elejétől kezdve megint csak az irodalomban kezdett eszmélkedni a nemzet. A próza tényirodalmi-szociográfiai és parabolisztikus vonulata, a megújított klasszikus történelmi dráma és groteszk-ironikus dráma változatai, a költészet tárgyias-szemléletes, látomásos-metaforikus, elvont-tárgyias és alakváltoztató szemléleti irányai egymást erősítve, egymást megvilágítva tágitották a magyar önismeretet.

Az irodalom sokféle kísérletet tett arra, hogy újra visszaszerezze autonómiáját, újra megteremtse az élmény és a művészi megalkotottság harmóniáját, egyensúlyát, a saját belső törvényei szerint adhasson képet a maga külső létfeltételeiről is. Hogy megszüntesse a "távolságot a fölismert és a kimondható igazságok között".⁴²

A legfontosabb törekvés a személyiség értékének helyreállítása, integritásának védelme volt. A személyiség és a hatalmi mechanizmusok ütközésének számtalan változata jelent meg a magyar irodalomban.

A másik fő tendencia a magyarság történelmi tudatának a tisztázása, művészi birtokbavétele volt. Klasszikus értékű esszék sora figyelmeztetett arra, hogy a magyarság újabkori történelmének tragédiái túlnyomórészt a nemzeti tudat zavarosságából, a nemzeti önismeret hiányából, az önnön sorsunkban való tájékozatlanságból következtek.

A magyarság önszemléletének az 1950-es évek elejétől kezdve igen nagy tehertétele volt a történelem, mert szomszédaink a kisebbségi magyarságot Magyarország történelmi bűneire hivatkozva ítélték felszámolásra, a magyarországi diktatúra pedig már uralmának kezdetén kialakította a magyarságról a bűnös nemzet teóriát. Majd a forradalmat ellenforradalomná minősítette.

A magyar irodalom a hivatalos politikai gondolkodás ellenében - és szomszédaink rágalmai közepette - vállalta történelmünk újraértelmezését, a nemzeti igazságszolgáltatást, a nemzet történelmi tudatának újrateremtését.

Az 1956-os forradalom szellemiségét is irodalmunk tartotta ébren. Nyugaton szabadon, itthon jóideig csak metaforák rejtjeles utalásaiban, de egyre visszafoghatatlanabban, egyre több változatban. Végül egy vers egyértelmű hiányleltárában és cselekvésre szólító felhívásában - a köztudatból immár kiiktathatatlan módon - megszólalt a történelmi igazságtevés parancsa is.⁴³

A nemzetszűkítést a magyar irodalom soha nem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban - a diktatúra lágyulásával párhuzamosan, azt mintegy kikényszerítve is - irodalmunk a nemzettudat szerves részévé tette a sokféle szórt magyarság szellemi összetartozásának a vállalását és erősítését.

⁴² V.ö.: Csoóri Sándor: *A pályakép zavarai*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél ...* II. 889.

⁴³ . Nagy Gáspár: *Öröknyár, elmúltam 9 éves* (1983). Új Forrás, 1984. 5. sz.

A kisebbségi magyar irodalmak kibontakozása és a nyugati magyar irodalom hazai megismerése is segítette a teljes magyarságot egybefogó nemzeti önismeret kialakítását.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. Ennek a külön sorsnak a drámai bonyolult világát teszik a magyar nemzeti önismeret szerves részévé. A hetvenes-nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg - rendkívül gazdag esztétikai változatokban - a kisebbségi léthelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a nemzetiségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantasztikummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

A nemzeti identitás veszélyeztetettsége telíti a kisebbségi magyar irodalmakat kisebbségi létprogramokkal és a magyar történelem, kultúra motívumaival. Ez szólal meg olyan archikusnak számító műformákban mint az anyanyelv-védő írások vagy a krónikás énekek, könyörgések, fiktív levelek. Ez a forrása a fantasztikus és abszurd elemek gyakoriságának is ezekben az irodalmakban.

Az utóbbi félévszázad magyar irodalmának nemzeti önismereti értékeiről szólva az általános tendenciák említése mellett értékes életművek sokaságát kell majd külön-külön is számbavenni. Sokak életművét alakította közvetlenül is a nemzet helyzetével való szembesülés. Művészi kibontakozásukat, kiteljesedésüket a nemzeti közösség létkérdéseivel való szembenézés nem gátolta, hanem a feladat súlyával, nehézségével is motiválta és segítette. A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő.

Itt csupán egyetlen példaértékű életműre utalok. Nagy László költészete a magyar társadalom 1945 utáni három évtizedének láttelepe és megítélése, de egyetemes érvénnyel szól magáról az emberi sorsról is. Az ő életműve valósította meg a magyar költészetben legteljesebben, legnagyobb költői erővel a bartóki modellt: az archaikumnak és a korszerűségnek a disszonanciákat magasrendű művészi harmóniában összefogó egységét. Költészete morális értelemben is eszményi világot teremtett. Ítélező hatalommá növesztette költői személyiségét, hogy a maga küzdelmében egyetemes érvényűen mutathassa meg az etikus ember sorsát és kötelességét. Apokaliptikusnak érezte a magyar valóságot, de megrendítő élményei ellenére óvta az emberi fenséget. Sokszor annak a sejtelmével, hogy már a lehetetlen képviselésében szól. Az életelvű költői cselekvés alakította ki jellegzetes műformáit, látomásos metaforikus dalait, mitologikus hosszúénekeit és értéktanúsító portréverseit éppúgy, mint nomád szerepverseit és prózakölteményeit. A költészetet megítélő hatalomnak tekintette, Ady Endre örökébe lépett. Erőt és méltóságot adott mindazoknak, akik társaivá lettek a nemzeti lelkiismeretként működő költői-írói magatartásban.

VI.

A rendszerváltás utáni évtizedben az irodalmat a hangos politizálás háttérbe szorította. Sokkal kevésbé tudott egy-egy életmű a közösség figyelmébe kerülni, mint korábban. Egymás mellett elbeszélő kánonok sora alakult ki az irodalomértelmezésben is.

Ha azonban közel hajlunk irodalmunknak most is a nemzet lelkiismereteként működő darabjaihoz, akkor ma is a nemzeti önismeret legérzékenyebb műszerére találunk bennük. Ma

is pontosan mérik föl és ítélik meg változásaink és változatlanságaink örömeit és abszurdításait egyaránt.

Sokféle érték van egy irodalomban, de nem véletlen az, hogy egy-egy nemzet tudatában azok a művek élnek közösségformáló erőként, amelyekben a nemzet létének igazsága lép működésbe.